

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.119>
УДК 94(477)“1943”

Дмитро ТИТАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
науковий співробітник Історичного семінару,
Гайдельберзький університет (Гайдельберг, Німеччина)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

ЗЛОЧИН БЕЗ КАРИ: ВБИВСТВО ПАЦІЄНТІВ ВІЙСЬКОВОГО ГОСПІТАЛЮ У ХАРКОВІ В БЕРЕЗНІ 1943 р. У СВІТЛІ РОЗСЛІДУВАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЮСТИЦІЇ*

Мета — аналіз діяльності органів юстиції ФРН із розслідування вбивства в березні 1943 р. у Харкові кількох поранених червоноармійців, які перебували на лікуванні в армійському сортувальному госпіталі № 1. Зумовлені метою **завдання** полягають у наступному: висвітлити радянську версію подій; охарактеризувати дії німецької юстиції, пов'язані зі встановленням обставин злочину та відповідальних за нього; визначити фактори, які завадили успіху слідства; висвітлити спроби ідентифікації імен жертв нацистських убивств — червоноармійців і солдатів окремого чехословацького піхотного батальйону. **Методологія**. Використано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, біографічний методи. Вагому роль відведено джерелознавчим методам, зокрема виявлення, відбору джерел та формування джерельних комплексів, атрибуції, верифікації, визначення ступеня їх достовірності. **Наукова новизна** полягає в постановці питання про діяльність органів юстиції ФРН із розслідування воєнних злочинів, скоєних німецькими військами на Східному фронті; у висвітленні особливостей радянсько-німецької правової співпраці щодо кримінального переслідування воєнних злочин-

* Публікацію підготовлено в рамках наукового проекту, підтриманого Фондом Александра фон Гумбольдта (Німеччина).

Цитування: Титаренко Д. Злочин без кари: вбивство пацієнтів військового госпіталю у Харкові в березні 1943 р. у світлі розслідування німецької юстиції. *Український історичний журнал*. 2025. № 4 (583). С. 119—140. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.04.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ців; у введенні до наукового обігу низки нових джерел з українських і закордонних архівів. **Висновки.** Німецьке слідство здійснило масштабні заходи, пов'язані з аналізом та оцінкою радянських архівних документів, що стосувалися злочину березня 1943 р. у Харкові, зі збором показань свідків й учасників подій — колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Успіху слідства завадили недостатня інформативність наданих радянською стороною матеріалів і, водночас, недооцінка перспектив подальшої правової співпраці радянської та німецької юстицій; смерть ключових свідків — командирів дивізії СС, що брали участь у боях за Харків; небажання колишніх військовослужбовців військ СС свідчити про скоєні злочини; маргіналізація в німецькому суспільстві теми злочинів проти радянських полонених. **Перспективи подальших досліджень** пов'язані з пошуком архівних матеріалів та встановленням фактів одиничних і масових убивств поранених радянських військовополонених на полі бою, в госпіталях, таборах, установах тих злочинів, які стали об'єктом розслідування німецької та / або радянської юстицій.

Ключові слова: воєнні злочини, Харків, військовий госпіталь, Червона армія, 1-ша танкова дивізія СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», Центральне відомство управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів.

«Будь-яка війна несе з собою спустошення, смерть і страждання. Однак ця війна була іншою. Вона була німецьким варварством. [...] Злочини, скоєні німцями у цій війні, лежать на нас тягарем. [...] Нас обтяжує те, що саме наші батьки, діди, прадіди вели цю війну й були причетними до цих злочинів. Нас обтяжує те, що занадто багато винних у найтяжчих злочинах не були притягнуті до відповідальності. Нас обтяжує те, що жертвам на сході нашого континенту ми занадто довго відмовляли у визнанні, також у визнанні через пам'ять» [1]. Ці слова були сказані федеральним президентом Німеччини Ф.-В. Штайнмаєром із приводу 80-ї річниці нападу нацистського Райху на СРСР та відкриття виставки «Масштаби одного злочину: Радянські військовополонені у Другій світовій війні» 18 червня 2021 р. в Берліні. Їх можна з повним правом віднести до одного з наймасштабніших злочинів, скоєних проти радянських військовополонених — убивства солдатами військ СС у березні 1943 р. у Харкові декількох сотень пацієнтів військового госпіталю.

Проблема трагічної долі радянських військовополонених, уперше комплексно висвітлена у праці німецького історика К. Штрайта [2], вже знайшла певне відображення у зарубіжній історіографії [3—7]. Суттєвий внесок у розробку теми в останні десятиліття зробили й українські дослідники [8—11], хоча у цілому ця проблема, з огляду на колосальні масштаби людських втрат, багатовимірність феномену полону, до сьогодні залишається маловивченою [12, с. 156—157]. На цьому тлі вбивство в березні 1943 р. у Харкові поранених солдатів та офіцерів Червоної армії, бійців 1-го чехословацького окремого піхотного батальйону, який воював проти нацистів у складі радянських військ, на перший погляд не є невідомим фактом. Про цю трагедію згадується в низці праць [13—22], документи, що висвітлюють ті події, опубліковано в кількох археографічних збірниках [23—31], свідчення про злочин містять щоденники і спогади людей, які пережили окупацію або були у Харкові в роки війни [32—35]. Про вбивство розповідалося в документальних фільмах, знятих під час війни [36—37]. Стрічки надійшли за кордон, де їх побачила широка публіка [38]. Певну увагу цьому трагічному епізоду Другої

світової війни було приділено й під час реалізації масштабного комеморативного проекту «Книга Пам'яті України» [39—43].

Водночас практично невідомо, що цей злочин привернув увагу німецьких органів юстиції, які й ініціювали проведення масштабних слідчих заходів. Структурою, котра координувала цю роботу, стало засноване 1958 р. Центральне відомство управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів (Людвігсбург; *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, Ludwigsburg*) [44—47]. До його компетенції входило розслідування нацистських злодіянь, скоєних за межами ФРН, зокрема встановлення їх обставин, виявлення кола підозрюваних. Вагома частина слідчих проваджень стосувалася вбивств на окупованій у роки Другої світової війни території Радянського Союзу. Значне місце в роботі відомства займала організація співробітництва зі слідчими органами СРСР щодо виявлення й переслідування нацистських злочинців, їхніх пособників. Правова співпраця здійснювалася шляхом передачі німецькій стороні протоколів показань потерпілих і свідків, актів Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам й установам СРСР, а також інших документальних матеріалів, відвідування СРСР представниками німецьких органів юстиції з метою збирання доказів та опитування свідків злочинів, виїзду радянських громадян за кордон для надання показань як свідки у судах [48, с. 206—207].

В Україні матеріали німецьких повоєнних розслідувань злочинів щодо радянських військовополонених лише з недавнього часу стали об'єктом вивчення [49—51]. Матеріали німецького слідства щодо факту вбивства поранених червоноармійців в армійському госпіталі у Харкові до наукового обігу не вводилися, що й визначає актуальність пропонованої розвідки. Якими були радянська та німецька версії цього злочину? Чим зумовлювалася специфіка діяльності німецької юстиції під час розслідування? Якими були обставини порушення кримінальної справи? Чи існували реальні можливості встановити винних і притягнути їх до відповідальності? З огляду на це, завдання публікації полягатимуть у тому, щоб на основі залучення матеріалів українських та зарубіжних архівів висвітлити історичний контекст трагічних подій березня 1943 р. у Харкові; визначити політико-правові засади діяльності німецької юстиції у справі про вбивство пацієнтів воєнного госпіталю; охарактеризувати заходи, вжиті співробітниками німецьких слідчих органів із метою розкриття цього злочину; з'ясувати причини, які не дозволили реалізувати поставлені перед слідством завдання¹.

¹ Автор висловлює щиру вдячність доцентці Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди Олені Дьяковій, співробітникам наукової редакції «Книга Пам'яті України» комунального підприємства «Регіональний інформаційний центр» Харківської обласної ради Євгенії Петренко й Тетяні Величко, керівництву та співробітникам Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини за низку наданих матеріалів, використаних у статті.

Злочин проти пацієнтів військового госпіталю у Харкові: радянська версія

Внаслідок успішного контрнаступу радянських військ під Сталінградом й оточення 6-ї армії вермахту стратегічна обстановка на радянсько-німецькому фронті на початку 1943 р. змінилася на користь Червоної армії. У ході бойових дій було створено сприятливі умови для наступу, тож 16 лютого радянські підрозділи оволоділи Харковом. Водночас велися наступальні дії на Донбасі. При цьому радянські війська розтягнулися по фронту та у глибину, зазнали значних втрат. У цій ситуації німецьке командування, підтягнувши резерви і провівши перегрупування, почало 22 лютого контрнаступ [52, с. 26]. Завдавши на початку березня удару по частинах 69-ї і 3-ї танкової армій, танкові корпуси вермахту просувалися на харківському напрямку. З 11 по 15 березня частини радянської 3-ї танкової армії вели запеклі оборонні бої на ближніх підступах до Харкова й у самому місті проти підрозділів танкового корпусу СС², що робив обхідний маневр із заходу й півночі, та 48-го танкового корпусу, який наступав у східному напрямку південніше від Харкова. 15 березня німецьким військам удалося завершити маневр, змусивши радянські сили наступного дня залишити місто [53, с. 435]. Просування вермахту тривало до 27 березня [54, с. 36].

Саме під час боїв у Харкові відбулися події, що стануть предметом уваги повоєнної радянської та німецької юстиції. Згідно з актом Надзвичайної державної комісії зі встановлення й розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам й установам СРСР (далі — НДК) від 7 вересня 1943 р., 13 березня того року до армійського сортувального госпіталю № 1 (відносився до 69-ї армії) прибув офіцер 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» Шульц, який наказав перевести поранених із підвалів і корпусу № 3 до корпусу № 8. У результаті у приміщенні було зібрано понад 300 людей. По обіді німецькі солдати забили вхідні двері й підпалили його. Всі червоноармійці загинули, включно з майже 30 з них, хто вистрибував із вікон, намагаючись урятуватися, і поліг від куль біля стін корпусу. Поранених з інших корпусів, після спалення 8-го, німці розстрілювали просто в палатах упродовж 14—17 березня. Загалом за чотири дні вбито понад 400 осіб³.

У вересні 1943 р., після остаточного вигнання німецьких військ із Харкова, свідків цього злочину — лікарів і медсестер госпіталю, а також декількох мешканців міста, було опитано. Судово-медична експертиза встановила, що у двох могилах знаходилися тіла близько 400 радянських бійців. Останки 43-х, досліджені комісією, мали давніші поранення зі слідами медичних маніпуляцій (пов'язки або шини на місцях переломів). Крім того було виявлено відносно нові вогнепальні

² До його складу входили танкові (танково-гренадерські) дивізії військ СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» (1-ша), «Райх» (2-га), «Мертва голова» (3-тя).

³ Bundesarchiv, Ludwigsburg (далі — BAL). В 162/8291. Bl. 16—18.

поранення, переважно в ділянці черепа, які стали безпосередньою причиною смерті. Комісія дійшла висновку, що це поранені червоноармійці, розстріляні німецькими солдатами в лазареті. Також було оглянуто залишки згорілого корпусу № 8, де серед попелу виявлено обвуглені людські останки. Обстеження місця злочину й показання свідків дозволило припустити, що у цій будівлі у вогні загинули близько 300 поранених⁴.

Складнощі під час з'ясування кількості жертв, їх ідентифікації за іменами зумовлювалися тим, що бійці, які перебували на лікуванні в госпіталях і були захоплені противником, у радянських донесеннях значилися серед санітарних втрат [55, с. 323]. В умовах украї напруженої ситуації лютого — березня 1943 р. на південній ділянці радянсько-німецького фронту облік санітарних і безповоротних втрат, та й узагалі збереження документації штабів військових частин і госпіталів, було справою дуже проблематичною⁵.

Цим почасти пояснюється те, що кількість жертв убивств березня 1943 р. у харківському госпіталі коливається в різних джерелах у діапазоні 600—800 осіб [14, с. 137; 34, с. 30] (мінімальну цифру у 200 осіб називав англійський журналіст А. Верт [35, с. 444]), а загальне число похованих на території медичної установи радянських солдатів визначають у діапазоні від 1100 до «понад 1912 осіб»⁶. У матеріалах НДК відповідальність за злочин у Харкові було покладено на командира 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» генерал-лейтенанта М. Зімона*, а також офіцера цього з'єднання Шульца.

Про скоєне в березні 1943 р. у Харкові масове вбивство широкому загалу стало відомо вже у грудні того року під час проведення Харківського процесу, що став першим в історії судом над нацистами та їхніми пособниками. Інформацію про цей злочин було включено до тексту вироку як преамбулу, хоча конкретно щодо нього чотирьом фігурантам нічого не інкримінувалося [23, с. 8, 19, 69—71, 92]. Розгляд безпосередніх епізодів, зокрема й убивства поранених радянських солдатів й офіцерів, перевів історію нацистських злодіянь із категорії абстрактного зла в категорію конкретних і, що найголовніше, задокументованих злочинів. Інформація про них ставала доступною широкій громадськості як у СРСР, так і за кордоном, формуючи відповідне ставлення до нацизму [56, с. 98].

⁴ Ibid. В 162/8294. Вл. 3—7.

⁵ За даними секретаря Харківського обкому КП(б)У А. Єпішева із загальної кількості поранених (6500 осіб), що знаходилися в госпіталях Харкова, з 6 по 10 березня було вивезено головним чином залізницею в напрямку Белгорода близько 4500, решту залишили в місті [18, с. 81]. За спогадами Г. Джинчвеладзе, який працював провідним хірургом госпіталю, поранених не змогли евакуювати через брак пального для автомашин [34, с. 29—30].

⁶ 3037-Ха Історична довідка. Братська могила радянських воїнів за адресою: м. Харків, вул. Данилевського, 4 (Трінклера, 5, Культури, 5) (див.: Поточний архів Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини); Архивная справка Государственного архива Российской Федерации на имя директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан Н. Фролова от 01.04.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції Книги Пам'яті України» (копія)). Також див. [42, с. 44].

* Докл. див. на с. 127 цієї статті.

Німецьке слідство щодо злочину у Харкові: політико-правові передумови, слідчі заходи

Інформація про встановлені та задокументовані зусиллями НДК нацистські злодіяння великою мірою визначила напрями діяльності радянської юстиції в повоєнний період. Водночас матеріали НДК могли впливати й на роботу німецької повоєнної юстиції. Про події у Харкові юристи ФРН дізналися, розслідуючи іншу справу. Так, у відповідь на прохання генеральної прокуратури у Франкфурті-на-Майні, яка вела справу проти Куно Каллсена та інших членів зондеркоманди 4а, винних у скоєнні масових убивств на території СРСР, радянська сторона в 1967 р. переслала завірені фотокопії протоколів допитів свідків та актів судово-медичної експертизи.

Серед документів були два протоколи НДК від 7 вересня 1943 р. (оригінали документів зберігалися у фонді 7021 ЦДАЖР СРСР, нині — Державний архів Російської Федерації⁷). Інформація, що містилася там, не мала відношення до злочинів зондеркоманди 4а. Водночас зазначені матеріали містили відомості звинувачувального характеру на адресу колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер»⁸.

Після того, як у лютому 1968 р. було розпочате попереднє слідство, співробітники Центрального відомства управління юстиції земель Німеччини з розслідування націонал-соціалістичних злочинів зробили запити до Нюрнберзького міського архіву, а також Мюнхенського інституту сучасної історії з проханням надати копії матеріалів, використані під час судового процесу над воєнними злочинцями в Нюрнбергу⁹. Відомство також спрямувало запити до Федерального військового архіву у Фрайбургу з проханням надати бойову документацію підрозділів 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Слідчі провели роботу з виявлення документів, які стосувалися дій цього з'єднання у Харкові в березні 1943 р., встановлення потенційних учасників і свідків злодіяння¹⁰.

Специфіка дій згаданого відомства у справі розслідування нацистських злочинів полягала в тому, що після завершення попереднього розслідування всі зібрані матеріали мали бути передані прокуратурам у федеральних землях, які й вели справу далі. Тож улітку 1969 р. матеріали слідства передали прокуратурі при земельному суді в м. Ансбах¹¹. Прокуратура, розпочинаючи слідство, зазначила, що у зв'язку з давністю подій установити ступінь достовірності радянських доку-

⁷ VAL. В 162/8276. Bl. 1—2; United States Holocaust Memorial Museum Archives (далі — USHMM). RG-22.002 (Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 844. Л. 16—27). Автор висловлює щире вдячність науковому співробітнику Меморіального музею Голокосту у США (Вашингтон) д-ру Вадиму Альтскану за сприяння в отриманні доступу до цих матеріалів.

⁸ VAL. В 162/8291. Bl. 16—22; В 162/8285. Bl. 1957.

⁹ Ibid. В 162/8276. Bl. 38—39, 41.

¹⁰ Ibid. Bl. 100—101, 166—167.

¹¹ Ibid. Bl. 140.

ментів майже неможливо. Протоколи допитів були стислими, далеко не завжди можна було визначити, чи самі свідки пережили описані події, чи дізналися про них від третьої сторони. Суттєві зауваження викликала якість акта судово-медичної експертизи, який у «багатьох місцях містить припущення, насамперед про кількість жертв і причини смерті»¹². Німецькі слідчі звернули увагу на ймовірність займання будівель госпіталю, а отже й подальшої загибелі поранених безпосередньо внаслідок бойових дій. Допитаний колишній військовослужбовець Карл Маер повідомив навіть про факт обстрілу вірогідно з госпіталю та необхідність придушити опір за допомогою ручних гранат¹³.

Ухвалюючи рішення про відкриття слідчого провадження, німецька юстиція дотримувалася версії про розстріл значної кількості радянських поранених, які не брали участі в бойових діях. Із метою максимально точно встановити обставини цієї справи управління баварської земельної кримінальної поліції за дорученням прокуратури м. Ансбах здійснило слідчі дії, що тривали кілька років. Загалом було опитано 688 свідків, зокрема 675 колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Причому 285 із них брали участь у боях у Харкові в березні 1943 р.

Під час опитування ставилися запитання: «чи брав свідок участь у боях за Харків у березні 1943 р.?»; «чи знає свідок госпітальний комплекс у північній частині Харкова?»; «що відомо свідку про підпал будівлі госпіталю та розстріл

¹² Ibid. В 162/8285. Вл. 1960. Останніми роками деякі дослідники звертають увагу на те, що дані НДК у низці випадків могли бути перебільшені. Див., напр.: Sorokina M. People and Procedures. Towards a History of the investigation of Nazi Crimes in the USSR. *Kritika*. 2005. № 4. Р. 797—831; Бо Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів «по-совєтськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії. *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі*. Вип. 1 (5). Київ, 2009. С. 27—45.

¹³ ВЛ. В 162/8278. Вл. 594—595. У своєму щоденнику, у записі від 21 березня 1943 р., харківський учений А. Ніколаєв стосовно трагедії у військовому госпіталі зазначив: «Німці намагаються виправдати свої звірства нахабною брехнею. Учора дружина говорила з одним німецьким лікарем, спитала його, навіщо німці спалили військовий госпіталь. Лікар відповів, що вони це зробили після того, як один поранений вистрілив у німецького офіцера. По-перше, це — нахабна брехня: ніхто не стріляв у німців. А по-друге, навіть якщо б це було правдою, невже треба було за цей постріл спалити живцем 500 поранених червоноармійців?» (див.: ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 72. Л. 172). Під час проведеного влітку 2022 р. автором цієї статті телефонного інтерв'ю з активістом пошукового руху в Україні В. Старченком, останній розповів, посилаючись на одного з харківських краєзнавців, про випадок, який, за словами його співрозмовника, відбувся в березні 1943 р.: тоді хтось із поранених червоноармійців жбурнув із вікна госпітального корпусу № 8 у німецьких солдатів гранату, що й призвело до розправи. Визначити ступінь достовірності цієї інформації неможливо. Слід урахувувати, що випадки вбивств поранених радянських бійців на території госпіталю в березні 1943 р. відбувалися в різних корпусах упродовж декількох днів. Це дає підстави констатувати, що принаймні частина тих убивств (якщо не всі) мала спланований характер і не може бути пояснена ексцесами боезйткнень.

поранених російських¹⁴ солдатів у госпітальному комплексі в північній частині Харкова (короткі відомості про місце події, опис перебігу злочину, керівник акції)?»; «у своїх свідченнях свідок ґрунтується на власних враженнях чи на розповідях?»; «чи були задіяні ще інші підрозділи під час захоплення Харкова (відповідно, які)?»; «чи знає свідок офіцера СС Шульца?»¹⁵.

Лише четверо з опитаних 285-ти чули з розповідей інших осіб про вбивство радянських військовополонених. Так, колишній військовослужбовець штабної роти 1-го танкового полку, посилаючись на слова товаришів по службі, чув, «що під час вступу [до Харкова] в одному госпіталі сталася різанина»¹⁶. Свідок припустив, що йшлося про вбивство на вул. Трінклера, але докладнішу інформацію про суть розмови навести не зміг. Про події, що відбувалися у Харкові в березні 1943 р., деяким свідкам ставало відомо пізніше. Один із колишніх військовослужбовців Вільгельм Лауренцен засвідчив, що під час боїв біля Белгорода в липні 1943 р. в колі товаришів йшлося про «свинство у Харкові, яке сталося при очищенні приміщення госпіталю, зайнятого російськими пораненими солдатами. Говорили, що були розстріляні поранені росіяни»¹⁷. Пояснення, яке він тоді чув, мало «утилітарний» характер — приміщення нібито були потрібні для німецьких поранених. Ще один ветеран дивізії (проходив службу у 2-й санітарній роті) заявив, що після взяття Харкова йому розповіли про розстріл радянських полонених, які лікувалися в госпіталі. Однак жодних подробиць не лише про те, хто віддав наказ і брав участь у розправі, а й навіть про ту особу, від якої він дізнався про це, свідок повідомити не зміг¹⁸.

Більш інформативними були свідчення Бруно Вагнера, який служив у санітарному лазареті 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Він повідомив про циркулювання чуток щодо спалення німецьких поранених радянською або німецькою стороною під час другого оволодіння Харковом. Свідок також розповів відомі йому обставини злочину проти поранених червоноармійців: «[...] крім того, я знаю з розповідей, що також поранені російські солдати, які лежали в лазареті навпроти університетського блоку, були розстріляні німецькими солдатами. Я сам теж бачив трьох солдатів, які пішли з автоматами, гранатами і панцерфаусти¹⁹ у зайнятий росіянами лазарет. Пізніше я почув кілька пострілів, а також вибухи... Я дійшов висновку, що ці три солдати, це був один унтерофіцер і два ефрейтори [...], розстріляли поранених»²⁰.

¹⁴ У німецьких джерелах щодо населення окупованих територій СРСР, військовослужбовців Червоної армії найчастіше використовувалося узагальнене поняття «росіяни», хоча в деяких випадках стосовно населення радянських республік могли використовуватися й етнічні назви (зокрема «українці»).

¹⁵ ВАР. В 162/8276. Вл. 272.

¹⁶ Ibid. В 162/8282. Вл. 1386.

¹⁷ Ibid. В 162/8285. Вл. 1867.

¹⁸ Ibid. В 162/8280. Вл. 997.

¹⁹ Скоріш за все стосовно саме цього типу зброї свідок помилявся, адже панцерфаусти (ручні одноразові протитанкові гранатомети) надійшли на озброєння дещо пізніше.

²⁰ ВАР. В 162/8280. Вл. 988.

Оцінюючи зміст наведених свідчень, слідство констатувало, що ця «дуже розпливчата інформація» лише незначною мірою підкріплює пред'явлені радянською стороною обвинувачення. Це твердження пояснювалося тим, що свідки не бачили процесу скоєння злочину на власні очі, а також не могли назвати імена потенційних злочинців або інших осіб, які могли б, на їхню думку, надати детальнішу інформацію щодо суті справи²¹. Решта опитаних під час спілкування зі слідчими повідомили, що нічого не знали про ці вбивства. Вони не тільки відкидали власну участь у злочині, а й у принципі вважали за неможливе, щоб військовослужбовці їхньої дивізії вбили беззахисних поранених. Один з опитаних згадував про те, що в наказі по з'єднанню нібито наголошувалося на необхідності поводитися з радянськими полоненими та пораненими так само, як і з німецькими солдатами²².

На думку більшості свідків такий масовий злочин, якби він дійсно відбувся, не міг би залишитися непоміченим. Кілька осіб припустили, що радянських полонених могли розстріляти їхні ж співвітчизники, щоб не допустити потрапляння до рук німців. При цьому ці свідки апелювали до того, що під час війни були неодноразові випадки вбивств німецьких полонених і поранених²³. Так, колишній військовослужбовець 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» Вальдемар Шпанієр, який служив у 1-му танково-гренадерському полку, повідомив, що при відступі німецьких військ із Харкова в лютому 1943 р. в одному з госпіталів довелося залишити від 150 до 170 поранених вояків. Під час боїв за місто в березні 1943 р. цей госпіталь було підпалено, на верхньому поверсі одного з корпусів нібито знайдено вбитих німецьких солдатів²⁴. Найімовірніше, ці показання стосувалися епізоду, про який розповідав згаданий вище Б. Вагнер.

Відповідальні за злочин: спроби ідентифікації

Відповідно до матеріалів НДК відповідальність за скоєні щодо поранених червоноармійців злочини було покладено на «командира дивізії СС “Адольф Гітлер” генерал-лейтенанта Зімона та офіцера цієї дивізії Шульца»²⁵. Під час розслідування встановлено, що Макс Зімон, який помер в 1961 р., був командиром танкової дивізії СС «Мертва голова», яка в березні 1943 р. не діяла в місті. Командував 1-ю танковою дивізією СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» на той час генерал СС Зепп Дітріх. Проте смерть останнього у квітні 1966 р. не дала можливості отримати його свідчення щодо харківського епізоду²⁶.

Слід зазначити, що стосовно З. Дітріха раніше вже висувалися звинувачення у зв'язку з розстрілом у грудні 1944 р. поблизу населеного пункту Мальмеді

²¹ Ibid. В 162/8285. Вл. 1963.

²² Ibid. В 162/8277. Вл. 419.

²³ Ibid. В 162/8285. Вл. 1965—1968.

²⁴ Ibid. В 162/8277. Вл. 419.

²⁵ Ibid. В 162/8291. Вл. 21.

²⁶ Ibid. В 162/8285. Вл. 1959.

86 полонених американців. І хоча згодом було доведено, що З. Дітріх не знав про цю страту [57, с. 421—422], сам характер висунення обвинувачень щодо генерала СС за такий злочин давав змогу припустити його причетність і до масового вбивства радянських полонених.

При цьому були серйозні підстави припускати причетність особового складу 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» до вбивства радянських поранених у Харкові в березні 1943 року. Так, у серпні 1941 р. військовослужбовці цього з'єднання взяли участь у розстрілі на території України близько 4 тис. радянських бранців у відплату за вбивства німецьких військовополонених [58, с. 80]. Є дані про участь бійців дивізії в масових стратах радянських полонених у районі Таганрога [59, с. 77], у використанні їх як живого щита при проходженні через заміновані ділянки [60, с. 273]. Загалом же, беручи до уваги поширену практику масових убивств радянських полонених військовослужбовцями частин СС, злочини по відношенню до цивільного населення на окупованій території, рішення Нюрнберзького трибуналу про зарахування СС до числа злочинних організацій, можна з високою долею ймовірності припустити причетність З. Дітріха до вказаного злочину. Хоча його провину так і не встановлено у суді.

З огляду на це, слідство було порушено стосовно офіцера Шульца й інших невідомих злочинців. Одним із завдань кримінальної поліції стало виявлення цього колишнього офіцера 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер». Проте підозра щодо нього не мала достатньої доказової бази: «[...] цей офіцер СС Шульц дійсно наказав перевести радянських поранених, але самі російські свідки не стверджують, що він дав наказ про вбивство. Переведення поранених могло бути здійснене з інших причин»²⁷.

Зрештою поліцейське розслідування у цьому напрямі так і не дало значущих результатів. Свідок Шульце-Гаген, який був хірургом у санітарному батальйоні 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», на момент скоєння злочину перебував у відраджженні. Свідок Губерт Шульцер, у 1943 р. офіцер з адміністративних питань 2-го батальйону 1-го танково-гренадерського полку, зі своїм підрозділом не перебував у районі госпіталю. Свідок Фрітц Шульц служив у званні ротенфюрера СС в одному з обозів постачання. На думку слідства, враховуючи його звання, він не міг бути ідентифікований як «офіцер СС Шульц».

Доктор Герберт Шульце був військовим лікарем розвідувального батальйону дивізії. За його словами, він доглядав за німецькими пораненими в одній із будівель госпіталю²⁸ на площі Дзержинського (нині площа Свободи). Як зазначалося в постанові прокуратури Нюрнберг-Фюрт, «він заперечує відповідальність за злочин щодо радянських поранених і взагалі спростовує, що знав про подібні події»²⁹. Колишній

²⁷ Ibid. ВІ. 1968—1969. Слід зазначити, що в період окупації у Харкові траплялися випадки переведення поранених військовополонених до інших лікарень або приміщень, що їх використовували як госпіталі.

²⁸ Ідентифікувати її не вдалося.

²⁹ ВІ. В 162/8285. ВІ. 1969.

штурмбанфіюрер СС і, ймовірно, командир польового лазарету санітарного батальйону др. Рольф Шульц під час боїв у Харкові перебував у передмісті, доглядаючи за численними пораненими. Він увійшов зі своєю частиною до Харкова пізніше та, за його словами, нічого не чув про вбивство радянських поранених³⁰. Згідно з документами суду присяжних в Оснабрюку у кримінальній справі щодо Оскара Шульца, останній у березні 1943 р. перебував в юнкерській школі у Брауншвайгу. Його також було виключено з числа потенційних злочинців. Допитаний як свідок Ріхард Шульце, колишній майстер ремонтної роти розвідувального батальйону 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», не міг, на думку слідства, бути тим, кого розшукують, оскільки його підрозділ не діяв у районі госпіталю³¹.

Крім того, під час слідчих заходів встановлено та допитано трьох колишніх військовослужбовців на прізвище Шульц із 2-ї танкової дивізії СС «Райх». Усі трое свідків спростовували участь у злочині та факт того, що знали про нього. Ці свідчення було визнано правдоподібними, «оскільки, згідно з наявними документами», згадане з'єднання діяло в південній та західній, але не в північній частині Харкова. Крім того, вже 12 березня дивізію виведено з вуличних боїв і передислоковано з метою широкомасштабного наступу далі на схід³². У результаті слідчих заходів було також встановлено персональні дані колишнього оберштурмфіюрера СС Зігфріда Шульцта та унтерштурмфіюрера СС Гергарда Шульца, які служили в танковому корпусі СС. Однак перший загинув, а другий значився зниклим безвісти. Констатовалося, що «слідство поліції у цьому напрямі не мало жодного успіху»³³.

У зв'язку з подіями березня 1943 р. у Харкові виникають закономірні питання: чи могло статися подібне вбивство? якою була практика поводження з пораненими радянськими військовополоненими в окупованому Харкові?

Відомо, що нацистський пропагандистський апарат значну увагу приділяв формуванню в німецьких солдатів уявлень про ворога як про «недолюдей», про «варварський Схід», «єврейський більшовизм» [16, с. 15—16; 61, с. 94—124]. Загалом же поведінка німецьких військовослужбовців щодо противника, зокрема й поранених вояків ворога, визначалася не лише глибиною ідеологічної індоктринації, насаджуваними расистськими стереотипами, установками військового командування [62, с. 594], але й ситуативними факторами.

Очевидно, з огляду на запеклий характер протистояння на німецько-радянському фронті, геноцидальну політику, здійснювану щодо радянських військовополонених, злочини, подібні до вбивства у Харкові, мали місце й раніше. Крім матеріалів НДК [24, с. 231—242] вони відображалися в інших джерелах. Так, фронтний кореспондент К. Симонов у своєму воєнному щоденнику зазначив, як у лютому 1943 р. у щойно очищеному від німців Краснодарі місцеві жителі розповіли йому, як у колишньому пологовому будинку окупанти спалили всіх по-

³⁰ Ibid. Bl. 1883.

³¹ Ibid. В 162/8281. Bl. 1185.

³² Ibid. В 162/8285. Bl. 1970.

³³ Ibid. Bl. 1969.

ранених військовополонених, при цьому загинули дві цивільні мешканки, котрі намагалися їх урятувати [63, с. 203].

Особливе місце в контексті сприйняття радянською стороною противника посідали підрозділи військ СС — як частини, що вирізнялися високою боєздатністю та водночас нещадністю³⁴. В пам'яті свідків, котрі пережили війну, доволі чітко диференціювалися й характеризувалися ті німці, що перебували у Харкові в період першої окупації міста, до лютого 1943 р., і ті, які ввійшли до міста в березні того року. Залишилося чимало спогадів місцевих жителів, де акцент робився на жорстокості військ СС. Як зазначала співробітниця Харківського обласного інституту вдосконалення вчителів Н. Пукалова, «коли прийшли вдруге німці — це не армія, просто звіри. Вони відкривали двері і стріляли, входили до квартири і якщо бачили чоловіка, виводили й розстрілювали»³⁵. Радянська актриса та співачка Л. Гурченко, яка дитиною пережила окупацію Харкова, не тільки наводила аналогічну характеристику «других німців», але й говорила про особливості їхнього ставлення до червоноармійців і партизан: «“Другі німці” йшли, тісно притулившись один до одного, шеренгою від тротуару до тротуару. Вони розряджали автомати на найменший звук, на рух, у вікна, у двері, вгору, в сторони... Це були добірні війська СС. Звук кованих чобіт, уривчасто гавкаюче мовлення, чорна форма й особливо викарбуване “гайль” — нічого схожого не було в “перших німців”... Німці забрали з нашої хати двох останніх літніх чоловіків. Вони дійсно всюди шукали партизан або поранених червоноармійців, які не встигли втекти» [64]. Загалом же вбивства місцевих мешканців і полонених радянських вояків під час другої німецької окупації Харкова мали масовий характер [40, с. 48].

Виявлення червоноармійців було цілеспрямованим та організованим. У своїх спогадах харківський професор-медик Л. Ніколаєв, зокрема, згадував про порятунок пораненого радянського бійця в умовах виданого 14 березня 1943 р. німецького наказу, що передбачав розстріл за це [65, с. 37]. Очевидно, такі спогади місцевих жителів засвідчують особливий (а надто в умовах запеклих боїв у Харкові в березні 1943 р.) характер ставлення військовослужбовців дивізій СС до полонених ворожих солдатів, зокрема поранених. Так, буквально за кілька сотень метрів від місця згаданого масового вбивства було розстріляно приблизно 250 червоноармійців³⁶. Відповідно до радянських джерел у Харкові в той час були й інші випадки масових та одиничних страт полонених³⁷.

Подібне ставлення до бранців засвідчують і спогади колишніх німецьких військовослужбовців. Йорн Вальтерс, який служив у 1-й танковій дивізії СС «Ляйб-

³⁴ Німецькі дослідники З. Найтцель і Г. Вельцер зазначають, що «в основних з'єднаннях військ СС був єдиний у своєму роді сплав расизму, старанності, культу самопожертви та жорстокості» [60, с. 278].

³⁵ Державний архів Харківської обл. Ф. П-2. Оп. 31. Спр. 17. Арк. 55.

³⁶ Телефонне інтерв'ю зі В. Старченком, керівником спеціалізованого підприємства «Воєнні меморіали “Схід”» (м. Кривий Ріг, 26.07.2022) (особистий аудіоархів автора).

³⁷ USHMM, RG-22.002 (ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Д. 833. Л. 109—110, 214; Д. 838. Л. 5—8).

штандарт СС Адольф Гітлер», згадуючи про випадок розстрілу одним із бійців з'єднання під час боїв за Харків і Белгород у березні 1943 р. схопленого червоноармійця та про існування відомого особовому складу дивізії наказу не брати полонених, констатував, що «німецькі солдати взагалі не церемонилися з російськими полоненими» [66, с. 179—180]. Не виключено, що видання подібних наказів, численні прецеденти вбивств бранців, зокрема й поранених, пояснювалися з перспективи німецького командування запеклістю та жорстокістю боїв за Харків, адже втрати танкового корпусу СС тоді становили близько 11,5 тис. убитими й пораненими [67, с. 278], причому 1-ша танкова дивізія СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» недорахувалася 167 офіцерів і 4373 унтерофіцерів та рядових, що становило 44 % від складу діючих частин [17, с. 46].

У цілому ж, як зазначав американський історик Ч. Сіднор, війська СС вирізнялися не тільки високим бойовим духом і бойовою ефективністю при виконанні завдань на фронті, але й нещадністю та жорстокістю по відношенню до ворожих солдатів і цивільного населення [67, с. 314].

Результати німецького слідства

Слідчі дії у цій справі тривали кілька років, але зібрані матеріали так і не потрапили до суду. Постанова прокуратури про закриття слідства містила детальну характеристику факторів, які, на думку слідчих, заважали пошуку винних. Так, свідчення очевидців харківської трагедії містили недостатньо конкретні відомості, які могли б допомогти встановити злочинців. Було висловлено сумніви й в автентичності показань радянських свідків. Слідство припустило, що серед поранених могли бути значні втрати через те, що «територію госпіталю радянське командування включило в зону бойових дій»³⁸. У постанові вказувалася кількість опитаних із німецької сторони свідків. Зазначалося, що всі вони, навіть ті 285 осіб, які перебували у Харкові в березні 1943 р., спростовують, що брали участь у вбивстві радянських поранених або спостерігали за цим³⁹. Як чинники, котрі, на думку слідства, дозволяли піддавати сумніву версію радянської сторони, було названо свідчення колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» про нібито такий самий гарний догляд за радянськими полоненими, як і за німецькими, про контакти з місцевими жителями й медичним персоналом та про відсутність інформації щодо вбивства полонених. У цілому спостерігався значний рівень недовіри німецької сторони до радянських свідчень, що, очевидно, стало результатом недостатнього знання про особливо жорстокий характер війни на Східному фронті. Водночас слідство не використало в повній мірі механізм міжнародної правової співпраці у вигляді повторних запитів із проханням надати додаткові архівні документи або опитати свідків злочину⁴⁰.

³⁸ ВАР. В 162/8285. ВІ. 1971.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ці дані містилися в матеріалах НДК (ГАРФ. Ф. Р-7021. Оп. 76. Спр. 833, 844).

Слідство припустило, що, «можливо [...] не всі свідки сказали правду», адже прагнули захистити себе або інших колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер» «від подальших кримінальних переслідувань [...]. У цьому плані йдеться про припущення, яке неможливо підтвердити»⁴¹. Альтернативні свідчення, що дали б змогу принаймні порушити питання про відповідальність німецької сторони, програвали як з огляду на їх нечисленність, так і на змістовність («лише четверо колишніх військовослужбовців» згаданої дивізії СС «чули, згідно з їхніми свідченнями, що нібито були вбиті радянські поранені. Однак ці свідки також були не у змозі надати більш повні дані про перебіг подій і про винних»⁴²). Усі ці фактори не дозволили реалізувати поставлені перед слідством завдання.

Спроби встановлення імен загиблих

Жертв трагедії захоронили просто на території Харківського гарнізонного госпіталю у двох братських могилах, на яких установили пам'ятники [68, с. 500]. У 1983 р. за розпорядженням генерального штабу збройних сил СРСР відбулося перепоховання: останки радянських солдатів із братської могили біля лікувального корпусу було перенесено до братської могили за будівлею, де зараз розміщені клуб і бібліотека. У травні 1984 р. на могилі встановили новий пам'ятник у вигляді пораненого бійця, який помирає від ворожих куль⁴³. Згідно з архівними даними, загалом у цій братській могилі поховано 1100 військовослужбовців. Скоріш за все, крім 700—800 убитих у березні 1943 р., військкомат зарахував сюди й інших червоноармійців, захоронених на території госпіталю.

У 1980—1990-х рр. працівники Дзержинського районного військового комісаріату Харкова та співробітниця пошуково-видавничої наукової редакції «Книги Пам'яті України» у Харківській обл. Т. Величко й О. Булгакова спробували виявити імена загиблих у березні 1943 р. в госпіталі радянських військовослужбовців. Із цією метою велися архівні пошуки в Україні та РФ⁴⁴, листування з родичами, з музейними співробітниками, було вміщено відповідні звернення у пресі [69]. Ці заходи дозволили встановити 31 особу — солдатів, медичного персоналу, цивільних, які допомагали в догляді за пораненими, вояків 1-го окремого чехословацького піхот-

⁴¹ ВАР. В 162/8285. ВІ. 1971.

⁴² Ibid. ВІ. 1972.

⁴³ 3037-Ха Історична довідка. Братська могила радянських воїнів за адресою: м. Харків, вул. Данилевського, 4 (Трінклера, 5, Культури, 5) (див.: Поточний архів Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини).

⁴⁴ Письмо директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан (Российская Федерация) Фролова Н.С. на имя военного комиссара Харьковской области полковника Макеева от 06.09.2002; Архивная справка Государственного архива Российской Федерации на имя директора Черемшанского мемориального центра Государственного объединённого музея Республики Татарстан от 01.04.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції «Книги Пам'яті України»).

ного батальйону, похованих у братській могилі⁴⁵. У 1990-х рр. спроби ідентифікувати полеглих робили члени пошукової групи на чолі зі В. Старченком [41, с. 8]. Слід визнати, що успіх у встановленні імен загиблих, пошуках їхніх родичів із перспективи сьогоденішнього дня видається малоімовірним⁴⁶, хоча певні надії може дати зіставлення архівних матеріалів та інформації електронних баз даних «Меморіал» і «Книга Пам'яті України».

* * *

Історія розслідування вбивства в березні 1943 р. у Харкові пацієнтів армійського сортувального госпіталю № 1 стала одним з епізодів ширшої проблеми переслідування воєнних злочинців, яка була актуальною для Німеччини декілька повоєнних десятиліть. Цей епізод віддзеркалив особливості документування скоєних у роки Другої світової злодіянь, специфіку дій німецької і транснаціональної юстиції щодо кримінального переслідування нацистських злочинців, роль політичних чинників та стереотипів стосовно подій війни.

Німецьке слідство здійснило масштабні заходи, пов'язані з виявленням доказової бази в архівах ФРН, аналізом та оцінкою отриманих радянських архівних документів, установленням свідків й учасників подій — колишніх військовослужбовців 1-ї танкової дивізії СС «Ляйбштандарт СС Адольф Гітлер», збором показань. Недостатня, з перспективи німецьких слідчих, якість наданих радянською стороною матеріалів, смерть ключових свідків — командирів німецьких з'єднань, котрі, ймовірно, були причетними до цих злочинів і могли б надати відповідну інформацію, очевидне небажання значної кількості колишніх німецьких військовослужбовців говорити про те, що могло б заплямувати їхню репутацію та суперечило б міфу про «чистий вермахт» (на той час він домінував у німецькому суспільстві), стали на заваді успішному розслідуванню цієї справи. Далася взнаки й недооцінка можливості подальшої юридичної співпраці радянської та німецької юстицій, яка могла допомогти німецькій стороні досягти більш вагомих результатів під час слідства. Так, не було враховано перспективи додаткових запитів до радянської сторони з метою надання інформації, проведення допитів радянських свідків тощо.

Очевидно й те, що реалії «холодної війни», існування взаємних стереотипів, маргіналізація теми трагедії радянських полонених і ретушування «особливого характеру» бойових дій на Східному фронті — де в багатьох випадках не знаходилося місця дотриманню законів і звичаїв війни — також стали вагомою перешкодою для діяльності німецької юстиції.

Але, можливо, настане час, коли трагедія радянських військовополонених (якщо цьому не завадить подальша політична інструменталізація історії Другої сві-

⁴⁵ Див. прим. 43.

⁴⁶ Письмо директора Черемшанского мемориального центра Национального музея Республики Татарстан (Российская Федерация) Фролова Н.С. на имя научного сотрудника областной редколлегии «Книги Памяти Украины» Величко Т.Ю. от 13.03.2003 (див.: Поточний архів Харківської обласної редакції «Книги Пам'яті України»).

тової війни) стане предметом більш пильної уваги дослідників. Особливо з огляду на те, що події нинішнього, наймасштабнішого від 1945 р., воєнного протистояння в Європі дають підстави замислитися про одвічність проблеми воєнних злочинів, дотримання законів і звичаїв війни у ставленні до полонених, а також про, можливо у віддаленому майбутньому, юридичну співпрацю колишніх ворогів...

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. 80. Jahrestag des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion am 22. Juni 1941 und Eröffnung der Ausstellung "Dimensionen eines Verbrechens. Sowjetische Kriegsgefangene im Zweiten Weltkrieg". URL: https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Frank-Walter-Steinmeier/Reden/2021/06/210618-D-Russ-Museum-Karlsruhe.html;jsessionid=81F626D1216652A47FC605F670F86A9D.1_cid505 [in German] (дата звернення: 17.01.2022).
2. Streit, C. Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978 [in German].
3. Streim, A. Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg: Berichte und Dokumente. Heidelberg: Müller, Juristischer Verlag, 1982 [in German].
4. Osterloh, J. Sowjetische Kriegsgefangene 1941—1945 im Spiegel nationaler und internationaler Untersuchungen. Forschungsüberblick und Bibliographie. Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, 1995 [in German].
5. Berkhoff, K.C. The Russian Prisoners of War in Nazi-Ruled as Victims of Genocidal Massacre. *Holocaust and Genocide Studies*. 2001. 1(15). 1-32.
6. Römer, F. Der Kommissarbefehl: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2008 [in German].
7. Hilger, A., Overmans, R. & Polian, P. (Hgs.). Rotarmisten in deutscher Hand: Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung Sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2012 [in German].
8. Chaikovskii, A.S. Plen: Za chuzhie i svoi grekhi (Voennoplennye i internirovannye v Ukraine 1939—1953 gg). Kiev, 2005 [in Russian].
[Чайковский А.С. Плен: За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939—1953 гг.). Киев: Парламентское издательство, 2005].
9. Levykin, V. & Pastushenko, T. Po obydvі storony frontu: problema viiskovopolonenykh u roky Druhoi svitovoi viiny. *Ukraina v Druhii svitovii viini: pobliad z XXI st.: Istorychni narysy*. V. 2. Kyiv: Naukova dumka, 2011. 340-385 [in Ukrainian].
[Левикін В., Пастушенко Т. По обидві сторони фронту: проблема в'їськовополонених у роки Другої світової війни. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси*. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 340—385].
10. Pastushenko, T. Viiskovyі polon na terytorii RКУ za materialamy zvitiv kerivnyka vermakhtu v Ukraini 1941—1943 rr. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. Vyp. 19. 2017. 172-184 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т. Військовий полон на території РКУ за матеріалами звітів керівника вермахту в Україні 1941—1943 рр. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 19. Київ, 2017. С. 172—184].
11. Marinchenko, O.O. Demografichnyi vymir porazky 1941 r.: masshtaby vtrat RSChA viiskovopolonenyму na terytorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2013. 3: 151-171 [in Ukrainian].
[Марінченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА в'їськовополоненими на території України. *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 151—171].

12. Lysenko, O.Ye. & Pastushenko, T.V. Suchasnyi dyskurs Druhoi svitovoi viiny kriz pryzmu publikatsii "Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu" ostannoho desiatylyttia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2017. № 6. 140-162 [in Ukrainian].
[Лисенко О.Є., Пастушенко Т.В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140—162].
13. Donskoj, Ya. & Shapiroval, A. Bojtsy v belykh khalatakh. Kharkov: Prapor, 1966 [in Russian].
[Донской Я., Шаповал А. Бойцы в белых халатах. Харьков: Прапор, 1966].
14. Ukrainska RSR u Velykii Vitchyznianiі viini Radianskoho Soiuzu 1941—1945 rr. V. 2: Radianska Ukraina v period korinnoho perelomu v khodi Velykoi Vitchyznianoі viiny (lystopad 1942—1943 rr.). Kyiv: Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1968 [in Ukrainian].
[Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. Т. 2: Радянська Україна в період корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942—1943 рр.). Київ: Вид-во політичної літератури України, 1968].
15. Melnikov, D.E. & Chernaiia, L.V. Imperiia smerti: Apparat nasiliia v natsistskoj Germanii: 1933—1945. Moscow: Politizdat, 1989 [in Russian].
[Мельников Д.Е., Чёрная Л.В. Империя смерти: Аппарат насилия в нацистской Германии: 1933—1945. Москва: Политиздат, 1989].
16. Karner, S. Arkhipelag GUPVI: Plen i internirovanie v Sovetskom Soiuze 1941—1956. Moscow, 2002 [in Russian].
[Карнер С. Архипелаг ГУПВИ: Плен и интернирование в Советском Союзе 1941—1956. Пер. с нем. Москва, 2002].
17. Sharpe, M. & Davis, B. Leibstandarte: Hitler's Elite Bodyguard. Ian Allan Publishing, 2002.
18. Skorobohatov, A.V. Kharkiv u chasy nimetskoі okupatsii (1941—1943). Kharkiv: Prapor, 2004 [in Ukrainian].
[Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941—1943). Харків: Прапор, 2004].
19. Yarmysh, O. etc. (Comps.). Istoriiia mista Kharkova XX st. Kharkiv, 2004 [in Ukrainian].
[Історія міста Харкова ХХ ст. Упор. О. Ярмиш та ін. Харків, 2004].
20. Plenkov, O.Yu. Tajny Tret'ego Rejkhа: Gibel vermakhta. Moscow, 2010 [in Russian].
[Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха: Гибель вермахта. Москва, 2010].
21. Korol, V.Yu. Stanovyshche radianskykh viiskovopolonenykh na okupovanii terytorii Ukrainy v 1941—1944 rr. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*. 2015. 3: 72-82 [in Ukrainian].
[Король В.Ю. Становище радянських військовополонених на окупованій території України в 1941—1944 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. Вип. 3. Глухів, 2015. С. 72—82].
22. Prokopenko, S. & Diakova, E. Istoriiia Kharkova: tragediia v kharkovskom hospitale v marte 1943 g. URL: <https://mykharkov.info/interesno/istoriya-harkova-tragediya-v-harkovskom-gospitale-v-marte-1943-goda-78511.html> [in Russian].
[Прокопенко С., Дьякова Е. История Харькова: трагедия в харьковском госпитале в марте 1943 г. URL: <https://mykharkov.info/interesno/istoriya-harkova-tragediya-v-harkovskom-gospitale-v-marte-1943-goda-78511.html> (дата звернення: 12.01.2023)].
23. Sudebnyi protsess o zverstvakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na territorii gor. Kharkova i Kharkovskoi oblasti v period ikh vremennoi okkupatsii. Moscow: OGIЗ-Gospolizdat, 1943 [in Russian].
[Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ-Госполитиздат, 1943].

24. Dokumenty obviniauiut: Sb. dok. o chudovishchnykh prestupleniyakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetских territoriakh. Вып. II. Moscow: OGIZ; Gospolitizdat, 1945 [in Russian].
[Документы обвиняют: Сб. док. о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советских территориях. Вып. II. Москва: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945].
25. Ni davnosti, ni zabveniiia...: Po materialam Niurnbergского protsessа. Moscow, 1984 [in Russian].
[Ни давности, ни забвения...: По материалам Нюрнбергского процесса. Москва: Юрид. лит-ра, 1984].
26. Nemiatiyi, V. etс. (Comps.). Sovetskaia Ukraina v gody Velikoi Otechestvennoi voiny (1941—1945): Dok. i mat. T. 2: Ukrainskaia SSR v period korenного pereloma v khode Velikoi Otechestvennoi voiny (19 noiabria 1942 g. — konets 1943 g.). Kiev: Naukova dumka, 1985 [in Russian].
[Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941—1945): Док. и мат. Т. 2: Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. — конец 1943 г.). Сост. В.Н. Немятый и др. Киев: Наукова думка, 1985].
27. Prestupnye tseli — prestupnye sredstva: Dokumenty ob okkupatsionnoi politike fashistskoi Germanii na territorii SSSR (1941—1945 gg.). Moscow, 1985 [in Russian].
[Преступные цели — преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1945 гг.). Москва, 1985].
28. Klee, E., Dreßen, W. & Rieß, V. “Gott mit uns”: Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939—1945. Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag GmbH, 1989 [in German].
29. Kharkivshchyna u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny: dok. i mat. Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Харківщина у роки Великої Вітчизняної війни: док. і мат. Укл. О.В. Дьякова. Харків, 2010].
30. Znat i pomnit: Prestupleniya fashizma v gody Velikoi Otechestvennoi voiny. Moscow, 2012 [in Russian].
[Знать и помнить: Преступления фашизма в годы Великой Отечественной войны. Авт.-сост. Н.К. Петрова. Москва, 2012].
31. Bez sroka davnosti: prestupleniia natsistov i ikh posobnikov protiv mirnogo naseleniia na vremenno okkupirovannoi territorii SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941—1945 gg.: Sb. dok. Ch. 2. Moscow, 2020 [in Russian].
[Без срока давности: преступления нацистов и их пособников против мирного населения на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. док. Ч. 2 Москва, 2020].
32. Nikolaev, L. Pod nemetskim sapogom: Vypiski iz dnevnika: oktiabr 1941 g. — avgust 1943 g. Pod nemetskim sapogom. URL: <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemetskim-sapogom.html> [in Russian].
[Николаев Л. Под немецким сапогом: Выписки из дневника: октябрь 1941 г. — август 1943 г. URL: <https://magazines.gorky.media/sp/2010/12/pod-nemetskim-sapogom.html> (дата звернення: 12.01.2025)].
33. Z shchodennyka kharkivianky. Zbirnyk statei pro nimetskyi rozbiї v Ukraini. Kyiv; Kharkiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 70-71 [in Ukrainian].
[З щоденника харків'янки. Збірник статей про німецький розбій в Україні. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. С. 70—71].
34. Vospominaniia vracha Georgiia Zakharovichа Dzhinchveladze. Vustamy spohadiv i pamiaty: Vysbcha medychna shkola Kharkivshchyny v roky Druhoї svitovoї viiny. Kharkiv: KhNMU, 2015. 26-31 [in Russian].

- [Воспоминания врача Георгия Захаровича Джинчвладзе. *Вустами спогадів і пам'яті: Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни*. 2-ге вид. випр. й доп. За заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків: ХНМУ, 2015. С. 26—31].
35. Vert, A. *Rossia v voine 1941—1945*. Moscow: Progress, 1967 [in Russian]. [Верт А. *Россия в войне 1941—1945*. Пер. с англ. Москва: Прогресс, 1967].
  36. Фільм «Битва за нашу Советскую Украину» (1943). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wDK0sgdjb1U> (дата звернення: 25.04.2022).
  37. Фільм «Суд идёт» (1943). URL: <https://www.net-film.ru/film-48038/> (дата звернення: 26.04.2022).
  38. Barbat, V. *Evidence and Soviet Rhetorical Devices: Staging Justice at the Nuremberg Trial. Seeking Accountability for Nazi and War Crimes in East and Central Europe: A People's Justice?* Rochester: University of Rochester Press, 2022. 106-141.
  39. Кнуга Pamiati Ukrainy: Kharkivska obl.: Kharkiv, Dzerzhyn. r-n, Zhovtnevyi r-n, Kyivskiy r-n, Kominternivskiy r-n. Kharkiv, 1994 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл.: Харків, Дзержин. р-н, Жовтневий р-н, Київський р-н, Комінтернівський р-н. Обл. ред. кол.: О.Л. Сидоренко (кер.) та ін. Харків: Наук. редакція Харків. обл. видання Книги Пам'яті України, 1994].
  40. Кнуга Pamiati Ukrainy: Kharkivska obl. Т. 14 (dodatk.): m. Kharkiv, Kharkivskiy, Vovchanskiy, Derhachivskiy та Zmiivskiy raionu. Kharkiv, 1999 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл. Т. 14 (додатк.): м. Харків, Харківський, Вовчанський, Дергачівський та Зміївський р-ни. Обл. ред. кол.: В.Ф. Мещеряков (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 1999].
  41. Кнуга Pamiati Ukrainy: Kharkivska obl. Т. 20. Kharkiv, 2003 [in Ukrainian]. [Книга Пам'яті України: Харківська обл. Т. 20. Обл. ред. кол.: В.Г. Дулуб (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 2003].
  42. Кнуга Skorboty Ukrainy: Kharkivska obl. Kharkiv, 2003 [in Ukrainian]. [Книга Скорботи України: Харківська обл. Обл. ред. кол.: В.Г. Дулуб (кер.) та ін. Харків: Обл. пошук.-видавн. наук. ред. Книги Пам'яті України, 2003].
  43. Bezsmertia: Кнуга Pamiati Ukrainy: 1941—1945. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Безсмертя: Книга Пам'яті України: 1941—1945. Київ: Пошук.-видавн. агентство «Книга Пам'яті України», 2000].
  44. Rückerl, A. *Strafverfolgung von NS-Verbrechen 1945—1978: Eine Dokumentation*. Karlsruhe: Juristischer Verlag Mueller, 1979 [in German].
  45. Weinke, A. *Eine Gesellschaft ermittelt gegen sich selbst: Die Geschichte der Zentralen Stelle in Ludwigsburg 1958—2008*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008 [in German].
  46. Hofmann, K. “Ein Versuch nur — immerhin ein Versuch”: Die Zentrale Stelle in Ludwigsburg unter der Leitung von Erwin Schüle und Adalbert Rückerl (1958—1984). Berlin: Metropol, 2018 [in German].
  47. Söhner, J. *NS-Verbrechen ermitteln: Die Justizkooperation zwischen der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen und der Sowjetunion (1955—1973): Doktorarbeit, Manuskript*. Universität Heidelberg, 2022 [in German].
  48. Tytarenko, D.M. *Radiansko-nimetska pravova spivpratsia shchodo rozsliduvannia natsyst-skykh zlochyniv. Oblicza Wojny. T. 8: Narzędzia wojny*. Łódź, 2023. 206-221 [in Ukrainian]. [Титаренко Д.М. Радянсько-німецька правова співпраця щодо розслідування нацистських злочинів. *Облицза Войны. Т. 8: Narzędzia wojny*. Red. T. Grabarczyk, J. Kita, M. Pogańska-Pol, M. Voloshchuk. Łódź, 2023. S. 206—221].
  49. Radchenko, O.M. *Medychnyi personal yevreiskoho pokhodzhennia v shtalahakh dlia radianskykh viiskovopolonenykh v Umani та Kremenchuzi. Mizh Buhom i Dniprom:*

- Naukovo-kraieznauvchyi visnyk Tsentralnoi Ukrainy*. Вуп. XIII. Кропуньський, 2020. 114-118 [in Ukrainian].
[Радченко О.М. Медичний персонал єврейського походження в шталагах для радянських військовополонених в Умані та Кременчузі. *Між Бугом і Дніпром: Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XIII. Кропивницький, 2020. С. 114—118].
50. Tytarenko, D.M. “Dokazova baza nedostatnia...”: rozsliduvannia natsystryklykh zlochyniv u misti Kostiantynivtsi Donetskoi oblasti v svitli vzaiemodii nimetskoï i radianskoï yustyt-sii. *Pravovyi chasopys Donbasu*. 2020. 3: 65-78 [in Ukrainian].
[Титаренко Д.М. «Доказова база недостатня...»: розслідування нацистських злочинів у місті Костянтинівці Донецької області в світлі взаємодії німецької і радянської юстиції. *Правовий часопис Донбасу*. Вип. 3. Кривий Ріг, 2020. С. 65—78].
51. Pastushenko, T.V. Zlochynu proty radianskykh viiskovopolonenykh u roku Druhoi svitovoi viiny ta peresliduvannia natsystryklykh zlochynstiv u povoiennii Nimechchyni. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2025. 29: 144-166 [in Ukrainian].
[Пастушенко Т.В. Злочини проти радянських військовополонених у роки Другої світової війни та переслідування нацистських злочинців у повоєнній Німеччині. *Сторінки воєнної історії України*. Вип. 29. Київ, 2025. С. 144—166].
52. Tippelskirch, K. Istoriiia Vtoroi mirovoj voiny. Krushenie. Moscow, 2011 [in Russian].
[Типпельскірх К. История Второй мировой войны. Крушение. Москва, 2011].
53. Vtoraia mirovaia vojna 1939—1945 gg.: Voенno-istoricheskii ocherk. Moscow: Voenizdat, 1958 [in Russian].
[Вторая мировая война 1939—1945 гг.: Военно-исторический очерк. Под общ. ред. С.П. Платонова (отв. ред). Москва: Воениздат, 1958].
54. Hrytsiuk, V.M., Lysenko, O.Ye., Pyliavets, R.I. & Sydorov, S.V. Stratehichni ta frontovi operatsii na terytorii Ukrainy u 1943—1944 rr. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Грицюк В.М., Лисенко О.Є., Пилявець Р.І., Сидоров С.В. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943—1944 рр. Київ: Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського; Інститут історії України НАН України, 2015].
55. Krivosheev, G.F., Andronikov, V.M., Burikov, P.D. & Gurkin, V.V. Velikaia Otechestvennaia bez grifa sekretnosti: Kniga poter: Novejshee spravochnoe izdanie. Moscow, 2009 [in Russian].
[Кривошеєв Г.Ф., Андроников В.М., Буриков П.Д., Гуркин В.В. Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание. Москва, 2009].
56. Tytarenko, O.O. Protsesy nad natsystryklymy zlochynstiamy u svitli suspilnykh reaktsii naselennia URSR. *Holokost v Ukraini: akademichnyi, komemorialnyi ta osvittinii aspekt: Mat. Vseukr. nauk. konf.* (Kharkiv, 28 veresnia 2021 r.). Kharkiv: KhNPU im. H.S. Skovorody, 2021. 97-104 [in Ukrainian].
[Титаренко О.О. Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР. *Голокост в Україні: академічний, комеморіальний та освітній аспект: Мат. Всеукр. наук. конф.* (Харків, 28 вересня 2021 р.). Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2021. С. 97—104].
57. Mitchem, S. & Miuller, Dzh. Komandiry “Tretego Rejka”. Smolensk, 1997 [in Russian].
[Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха». Пер. с англ. Смоленск, 1997].
58. Butler, R. SS-Leibstandarte: The History of the first SS Division 1933—45. Staplehurst, Spellmount, 2001.
59. Afanasenko, V.Y. & Krinko, E.F. 56-ia armiiia v boiakh za Rostov. Pervaia pobeda Krasnoi armii. Oktiabr — dekabr 1941. Moscow, 2013 [in Russian].
[Афанасенко В.И., Кринко Е.Ф. 56-я армия в боях за Ростов. Первая победа Красной Армии. Октябрь — декабрь 1941. Москва, 2013].

60. Najttsel, Z., Veltser, Kh. Soldaty vermakhta: Podlinnye svidetelstva boev, stradanii i smerti. Moscow, 2013 [in Russian].
[Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты вермахта: Подлинные свидетельства боёв, страданий и смерти. Пер. с англ. Москва, 2013].
61. Vette, V. Obraz vruga: rasistskie elementy v nemetskoj propagande protiv Sovetskogo Soiuz. *Vtoraia mirovaia vojna: Vzgliad iz Germanii*. Moscow, 2005. 94-124 [in Russian].
[Ветте В. Образ врага: расистские элементы в немецкой пропаганде против Советского Союза. *Вторая мировая война: Взгляд из Германии*. Москва, 2005. С. 94—124].
62. Shtrait, K. Sovetskie voennoplennye — massovye deportatsii — prinuditelnye rabochie. *Vtoraia mirovaia vojna. Diskussii. Osnovnye tendentsii. Rezultaty issledovaniia*. Moscow, 1997. 589-600 [in Russian].
[Штрайт К. Советские военнопленные — массовые депортации — принудительные рабочие. *Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований*. Пер. с нем. Москва, 1997. С. 589—600].
63. Simonov, K. Raznye dni voiny. T. II. Moscow: Izvestiia, 1981 [in Russian].
[Симонов К. Разные дни войны. Т. II. Москва: Известия, 1981].
64. Gurchenko, L. Moe vzrosloe detstvo. URL: https://royallib.com/book/gurchenko_lyudmila/moe_vzrosloe_detstvo.html [in Russian].
[Гурченко Л. Моё взрослое детство. URL: https://royallib.com/book/gurchenko_lyudmila/moe_vzrosloe_detstvo.html (дата звернення: 20.09.2023)].
65. Nikolaev, L. Storinky mynuloho. *Slidy fashystskykh zviriv: Zbirnyk statei pro nimetskyi rozbiu u Kharkovi*. Kyiv; Kharkiv: Ukrainske derzhavne vydavnytstvo, 1944. 34-38 [in Ukrainian].
[Николаев Л. Сторінки минулого. *Сліди фашистських звірів: Збірник статей про німецький розбій у Харкові*. Київ; Харків: Українське державне видавництво, 1944. С. 34—38].
66. Nidermajer, G., Valters, J. Esesovskaia gvardiia v boiu: Frontovye memuary veteranov 1-j tankovoj divizii SS "Lejbshtandart Adolf Gitler". Moscow, 2011 [in Russian].
[Нидермайер Г., Вальтерс Й. Эсэсовская гвардия в бою: Фронтовые мемуары ветеранов 1-й танковой дивизии СС «Лейбштандарт Адольф Гитлер». Москва, 2011].
67. Sydnor, Ch. Soldiers of Destruction: The SS Death's Head Division, 1933—1945. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1977.
68. Pamiatniki istorii i kultury Ukrainskoi SSR: Katalog-spravochnik. Kiev: Naukova dumka, 1987 [in Russian].
[Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. Киев: Наукова думка, 1987].
69. Stolbetsov, A. V istorii ne dolzhno byt belykh piaten. *Vechernii Kharkov*. 29.08.2001 [in Russian].
[Столбецов А. В истории не должно быть белых пятен. *Вечерний Харьков*. 29.08.2001].

Надійшла / Received 05.06.2025

Dmytro TYTARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Research Fellow at the Historical Seminar,
Heidelberg University (Heidelberg, Germany)
titarenko_tit@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-7454-202X>

A CRIME WITHOUT PUNISHMENT: THE MURDER
OF PATIENTS AT THE MILITARY HOSPITAL
IN KHARKIV IN MARCH 1943 IN THE LIGHT
OF THE GERMAN JUSTICE INVESTIGATION

This article analyses the investigation by the West-German justice authorities into the murder of several hundred wounded Red Army soldiers in Kharkiv in March 1943. **The article aims** to present the Soviet version of events and the efforts of the German justice system to determine the circumstances of the crime and identify the perpetrators, and to highlight the factors that hindered the investigation's success. **Methodology.** Problem-chronological, comparative-historical, and biographical methods were used. A significant role is given to source-study methods, in particular, identification, selection of sources, and formation of source complexes, attribution, verification, and determination of the degree of their reliability. **The scientific novelty** of the article is as follows: the author discusses the activities of the German justice authorities in investigating war crimes committed by the Wehrmacht on the Eastern Front, examines the peculiarities of Soviet-German legal cooperation in the prosecution of war criminals, and brings to light several new sources from German and Ukrainian archives. **Conclusions.** The German prosecutors conducted extensive activities focusing on the analysis and evaluation of Soviet archival documents related to the crime, collecting testimonies from the former members of the 1st SS Panzer Division Leibstandarte SS Adolf Hitler. However, successful investigations were hindered by several factors, including insufficient information in the materials provided by the Soviet authorities, the underestimation of prospects for further legal cooperation between the Soviet and German justice systems, the death of key witnesses (SS division commanders who had participated in the battles for Kharkiv), the reluctance of former SS soldiers to testify about the crimes they had committed, and the marginalisation of the topic of crimes against Soviet prisoners of war within German society. **Further research** could include the search for archival materials and the identification of the facts of individual and mass killings of wounded Soviet prisoners of war on the battlefield, in hospitals, and prisoner of war camps. It could also include the identification of those crimes that were investigated by German and / or Soviet justice.

Keywords: *war crimes, Kharkiv, military hospital, Red Army, 1st SS Panzer Division Leibstandarte SS Adolf Hitler, Central Office of the Land Judicial Authorities for the Investigation of National Socialist Crimes.*